

До спеціалізованої вченої ради ДФ 26.007.105 в
Національній академії внутрішніх справ за адресою:
03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

ВІДГУК

офіційного опонента кандидата психологічних наук, доцента Давидової Ольги Василівни на дисертацію Березенка Віктора Вікторовича на тему «Психологічні засади формування політико-правової свідомості виборців», представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 «Психологія»

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Активне виборче право передбачає, що громадянин спроможний мати свою думку із значущих питань суспільного життя і шляхом голосування формувати органи публічної влади відповідно до закону. В Україні, як і у більшості країн світу, така здатність визнається за особою з настанням 18-річного віку. У минулому право обирати обмежувалося й іншими чинниками: політика вважалася суто чоловічою справою, інші обмеження прямо чи опосередковано встановлювали домінування вищих верств населення.

Сьогодні думка про доцільність встановлення цензу освіченості для допуску до голосування також має своїх прихильників, які аргументують її недостатньо свідомим вибором громадян та легкістю введення їх в оману з боку політиків. Але необхідно наголосити на тому, що такий ценз суперечив би загальновизнаним міжнародним стандартам та стандартам Ради Європи. Разом із тим постає питання, якими компетенціями повинен володіти виборець, щоб зробити свідомий політичний вибір? Напевне, розуміти українську мову, розуміти повноваження, які отримає політик після обрання на відповідну посаду, – знати Конституцію, розумітися на основах економіки, щоби розібратись, наскільки можливо виконати передвиборчі обіцянки, знати історію України.

Вочевидь досягнення певного віку не є запорукою опанування цих компетенцій. Тож маємо необхідність не тільки реформування державного

управління України, а й необхідність формування політико-правової свідомості громадян. Попри увагу до окресленої проблематики провідних вітчизняних і зарубіжних вчених, її дискусійність та динамічність зумовлюють необхідність подальших досліджень та визначають актуальність теми дисертаційної роботи Березенка Віктора Вікторовича «Психологічні засади формування політико-правової свідомості виборців», яка виконана відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р.; Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., схваленої Указом Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013; Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2018 р. № 710-р.

Ступінь обґрунтованості наукових досліджень, висновків і рекомендацій.

Теоретико-методологічні засади дослідження політико-правової свідомості виборців в проблемному полі юридичної психології охарактеризовано автором відповідно до мети – визначення психологічних засад формування політико-правової свідомості виборців – та поставлених завдань. Про обґрунтованість дисертаційного дослідження свідчить науково виважене формулювання об'єкта і предмета, що зумовило гармонійність архітекτονіки роботи. Композиція дисертації відображає логіку розв'язання наукових завдань із розроблення теоретичних засад і практичних науково обґрунтованих рекомендацій щодо впливу на електоральну поведінку громадян.

Методологічну основу дисертаційної роботи становлять сучасні досягнення теорії пізнання. Застосовано комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових і спеціально-наукових методів, адекватних меті та завданням дослідження. Так зокрема використання системно-функціонального методу дозволило здійснити ретельний аналіз суспільної свідомості в предметному полі юридичної психології, за допомогою логіко-юридичного методу надано характеристику детермінант формування політико-правової свідомості виборців, онтологічний метод застосовано для визначення раціонально-релевантних та емоційно-релевантних чинників мотивації електоральної поведінки виборців, методи математичної статистики – для кількісного порівняльного

оцінювання та якісного аналізу одержаних результатів. Емпіричну базу дисертаційної роботи становлять результати опитувань, вибірка є репрезентативною для дорослого населення, яке постійно проживає на території України.

Заслужовує на особливу увагу формуючий експеримент, відповідно до мети якого – визначення, наскільки можливо змінити уявлення виборців про власні політичні уподобання за допомогою критичного осмислення пропонованих матеріалів – було розроблено та апробовано авторську тренінгову програму формування політико-правової свідомості виборців. Три модулі програми містили теоретичні та практичні завдання та проводилися у формі факультативних занять зі здобувачами освітнього ступеня «бакалавр» з дисциплін психологічного циклу. Порівняння остаточних результатів із попередніми засвідчило зростання політико-правової активності учасників експерименту.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки, рекомендації та пропозиції щодо вдосконалення процесу формування політико-правової свідомості виборців, сформульовані в дисертаційній роботі, є аргументованими й переконливими, пройшли належну апробацію та знайшли втілення у практичній діяльності та в освітньому процесі – під час викладання у закладах вищої освіти системи МВС України навчальних дисциплін «Соціальна психологія», «Політична психологія», «Юридична психологія» та «Психологія масової поведінки», що підтверджується отриманими автором актами впровадження.

Достовірність та новизна наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечується узагальненням та критичним, з відображенням індивідуальності авторського підходу, резюмуванням значної, релевантної для розкриття змісту теми джерельної бази – наукових здобутків вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували різні аспекти окресленої проблематики.

Дисертація Березенка Віктора Вікторовича є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням психологічних засад формування політико-правової свідомості виборців, у якому запропоновано напрями підвищення ефективності цієї діяльності. До найбільш істотних положень роботи належать такі: вперше надано диференціацію детермінант формування політико-правової свідомості; виокремлено

основні ознаки політико-правової свідомості українців; обґрунтовано певну суперечливість поглядів, переконань і поведінки як загальної характеристики політико-правового самовизначення молоді в сучасний період; встановлено утилітарну мотивацію як характеристику політико-правової свідомості виборців.

Дотримано вимоги щодо оприлюднення результатів дослідження: науковий та прикладний доробок автора висвітлено в 7 публікаціях, із них – 2 статті у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України, 2 – у наукових періодичних виданнях інших держав, включених до міжнародної наукометричної бази, 3 – публікації у матеріалах конференцій та круглих столів.

Дисертація структурно складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, списку використаних джерел (299 найменувань) та чотирьох додатків.

У **першому розділі** «Теоретико-методологічні засади дослідження політико-правової свідомості виборців» охарактеризовано суспільну свідомість як феномен юридичної психології. Дисертант запропонував власне визначення суспільної свідомості як сукупності уявлень щодо реалій суспільного буття великого загалу людей, об'єднаних приналежністю до цього буття у відповідний історичний проміжок часу; феномен групового усвідомлення самих себе, спільних особливостей свого суспільного буття та рівня їх відповідності критеріям сучасного світу; психічний стан, який виникає внаслідок задоволеності чи незадоволення реаліями дійсності.

Грунтовно та всебічно визначено властивості та детермінанти формування політико-правової свідомості виборців. Зовнішні детермінанти, на думку здобувача, представлені системними компонентами, які оточують особу в її соціальній, віковій, професійній групі та в суспільстві загалом. До них також належать чинники, що визначаються зовнішньополітичними обставинами та певними кон'юнктурними міркуваннями окремих політиків і політичних партій. Внутрішні детермінанти визначаються політико-правовим контекстом життєдіяльності людини, а саме особистісно обумовленими характеристиками особи як громадянина, який бере участь у виборчому процесі, проявляючи себе як «the person who votes» («людина голосуюча»), та своєю активністю певною мірою впливає на прийняття політичних

рішень.

Висвітлено особливості політико-правової свідомості виборців у контексті українського менталітету: свідомість характеризується пробудженням політичної активності народу, що прийшла на зміну пасивному ставленню до суспільно-політичних подій. Суспільно-політична активність українців безпосередньо пов'язана з усвідомленням ними своїх громадянських інтересів та можливостей впливати на політичні сили. Відповідно, політикум нового часу поставлений перед фактом, що лише за умов реалізації запитів та потреб суспільства він може існувати.

У **другому розділі** «Юридико-психологічна характеристика механізмів впливу на політико-правову свідомість виборців» окреслено межі дослідження політико-правової свідомості як психодіагностичної проблеми, встановлено юридико-психологічні та політико-правові детермінанти електоральної поведінки виборців.

Здобувачем встановлено, що політико-правова свідомість виборців значною мірою характеризується утилітарною мотивацією. Основною причиною тут ним вбачається низький рівень життя широких верств населення у поєднанні з надмірним майновим розшаруванням. Соціальні суб'єкти, які формуються за таких несприятливих умов, мають низький рівень соціальної самоідентифікації; вони орієнтуються не стільки на усвідомлену соціальну позицію, скільки некритично сприймають уявлення політичних еліт, що транслуються засобами масової інформації.

З'ясовано психологічні механізми впливу громадської думки та засобів масової інформації на політико-правову свідомість виборця. Встановлено, що громадяни найчастіше отримують інформацію про події в Україні та світі з українського телебачення, українських інтернет-ЗМІ, а також соціальних мереж. При цьому лише приблизно половина респондентів довіряють першим за популярністю джерелам. Лише половина опитаних впевнені у своїй здатності відрізнити правдиву інформацію від дезінформації та фейків, але при цьому 76,0% респондентів заперечують важливість державних програм протистояння неправдивій інформації. Відповідно, значна кількість громадян України перебувають у стані інформаційної невизначеності, що спричиняє зневіру до її джерел загалом.

У третьому розділі «Електоральна поведінка як відображення політико-правової свідомості виборців» дисертантом узагальнено сукупність раціонально-релевантних та емоційно-релевантних чинників мотивації електоральної поведінки виборців. Політичний вибір громадянина залежить як від раціональних, так і від емоційно забарвлених та, часом, ірраціональних чинників. В своїй сукупності вони визначають ступінь усвідомленості чи неусвідомленості електоральної поведінки, зацікавленість чи байдужість громадянина щодо ретроспективних чи актуальних політичних процесів, зрештою, його відповідальність чи безвідповідальність перед власними майбутнім та майбутнім країни. Розуміння та врахування мотивів, якими керуються виборці при голосуванні, має велике практичне значення, оскільки дозволяє збільшити питому вагу раціонального вибору та зменшити – вибору емоційного.

Автором запропоновано загальносоціальні та особистісно-орієнтовані напрями і засоби формування електоральної поведінки виборців. За результатами проведення формуючого експерименту більшість учасників відзначили, що їхній виборчий психологічний статус змінився з позиції інфантильного або несвідомого виборця до виборця, який піддає критичній оцінці будь-який політичний вплив, відповідно, робить свій вибір усвідомлено, а не внаслідок політичних маніпуляцій. Здобувач стверджує, що найбільш суттєвими чинниками впливу на політико-правову свідомість особистості є інформаційний вплив (засвоєння політико-правових знань, прагнення до оволодіння різноплановою інформацією та ознайомлення з різними точками зору, що дозволяє мінімізувати стереотипізацію оціночних суджень особи та її позиції); емоційно-мотиваційний вплив (підкріплення позитивних та нейтралізація негативних почуттів); груповий вплив (групова взаємодія дозволяє вийти за межі індивідуального бачення проблеми та сприяє неупередженому аналізу ситуації).

Отже, дисертаційне дослідження В.В. Березенка є завершеним, має безумовну практичну спрямованість та містить суттєвий науковий доробок, що відповідає заявленій спеціальності.

Втім вважаємо за необхідне звернути вагу Віктора Вікторовича на дискусійні положення, які потребують додаткової аргументації та можуть бути предметом

обговорення під час публічного захисту, що сприятиме більш об'єктивній характеристиці результатів дослідження.

1. Не можемо погодитися з позицією автора щодо прийняття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (підрозділ 1.2, с. 52), із сумнівами щодо виправданості його прийняття, наголосу на зменшенні прав використання інших мов та розгляду його як прикладу політичних маніпуляцій. Зазначимо, що дисертаційна робота виконана зокрема відповідно до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2018 р. № 710-р, згідно з якою першим завданнями громадянської освіти є формування громадянської (державної), національної та культурної ідентичності; сприяння розвитку української мови, підвищення духовного рівня Українського народу та усвідомлення його моральних норм.

2. Міркування автора щодо політичних маніпулювань ідеалами та недоліками суспільно-політичного ладу України за часів СРСР (підрозділ 2.2, с. 115), та зокрема питання до респондентів, чи розцінюють вони суспільно-політичний лад колишнього СРСР як успішну систему забезпечення гідного життя пересічного громадянина, вважаємо некоректними з огляду на норми Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

3. Називаючи такі риси менталітету українців як схильність до чуттєвості, емоційності, емпатія, мрійливість, романтичність (підрозділ 1.3, с. 69), здобувач зазначає, що на його думку, від інших народів наш відрізняється більшою ірраціональністю проявів зазначеного, що зумовлює інтуїтивне сприйняття й оцінювання сутності соціальних процесів. Цікаво почути, на чому ґрунтується такий умовивід, адже, на наш погляд, існує різниця між емоційно-естетичною домінантою та ірраціональністю. Натомість такі риси як волелюбність та патріотичність не згадуються, пріоритет особистісної свободи розглядається як прояв індивідуалізму та виокремлюється як одна із ознак політико-правової свідомості через призму українського менталітету.

4. У підрозділі 3.2 Таблиця 3.2.1 (с.194) містить порівняння рівнів сформованості правової культури виборців до та після формуючого експерименту. Ми не знайшли у тексті переліку критеріїв, за якими здійснювалося оцінювання рівнів сформованості правової культури виборців. Чи були це лише результати спостережень за фактичною поведінкою учасників експерименту під час голосування на президентських виборах?

Незважаючи на висловлені зауваження, зазначимо, що дисертація виконана на високому теоретичному та емпіричному рівні, є самостійною науковою працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що вирішують важливе для психологічної науки науково-практичне завдання.

Загальний висновок: дисертаційне дослідження Березенка В.В. «Психологічні засади формування політико-правової свідомості виборців» відповідає галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 053 «Психологія» та вимогам «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)», затвердженого Постановами Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р., №261, від 03 квітня 2019 р., №283; п.10 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р., №167, а її автор – Березенко Віктор Вікторович заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 «Психологія».

Офіційний опонент:

**кандидат психологічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
психологічного забезпечення
Державного науково-дослідного інституту
МВС України**

Ольга ДАВИДОВА